

kommentar. Han avslutar med en diskussion av den flamländske fjortontohundratalskomponisten Pierre de la Rue, som skrev ett musikstycke med latinsk text baserad på Davids klagan.

Båda kommentarvolymerna avslutas med flera register: ett register av judiska och kristna bibeltolkare genom tiderna, ett begreppsregister, ett bildregister, en lista på exkurser, ett register över bibliska karaktärer, och ett register över geografiska Ortsnamn. Vidare finns även ett register över bibelställen.

Allt som allt ger dessa två band uttryck för Dietrichs enorma kunskap – resultatet av ett livslångt studium – om Samuelsböckerna. Att studera Samuelsböckerna utan Dietrich djupa insikter är i dagsläget näst intill omöjligt och dessa kommentarer gör det lättare för oss att kunna ta del av dem. Dessutom bör tilläggas att tyskan över lag är lättläst och saknar de annars ofta förekommande långa meningarna med multipla bisatser. Dietrich skriver väl och använder ett lättillgängligt språk. Det som återstår är en redan utkommen volym 5 i serien som är tillägnad 2 Sam 15–20 och förhoppningsvis en avslutande volym som antagligen behandlar 2 Sam 21–1 Kung 2.

Lena-Sofia Tiemeyer, ALT

YAIR FURSTENBERG

Purity and Identity in Ancient Judaism: From the Temple to the Mishnah

Indiana University Press, 2023, häftad, 286 sidor,

SEK 363, ISBN: 9780253067722

I *Purity and Identity in Ancient Judaism* söker Yair Furstenberg att svara på frågan om hur mycket av fariséernas tankegoods som behölls av de tidiga rabbinerna. Furstenberg tacklar denna uppgift genom att spåra renhetsdiskurser i intertestamental litteratur, Nya testamentet, Qumranlitteraturen och tidiga rabbinska källor. Syftet med boken är tvåfaldigt. Furstenberg ämnar både att bidra till det rabbinska forskningsområdet, såväl som att utröna vilka fariséerna faktiskt var, och vad de gjorde. Han söker svara på dessa frågor genom en textanalytisk och komparativ metod. I bokens inledning ger Furstenberg en överblick av forsknings-

läget och introducerar läsaren till de huvudsakliga koncept boken undersöker. Efter inledningen följer boken i tre huvuddelar: 1) olika former av renhet; 2) kollektiva identiteter; och 3) tradition och förnyelse i judendomen post-70 e.v.t.

Furstenberg inleder bokens första del genom att redogöra för den bibliska bakgrunden till renhet och renhetsföreskrifter. Han gör skillnad på två typer av orenhet som förekommer i Torah: den rituella, kroppsliga, orenheten och den moraliska orenheten. Den rituella orenheten kommer alla människor att utsättas för eftersom den orsakas av vardagliga ting, exempelvis genitala flytningar och vissa typer av sjukdomar. Den moraliska orenheten genereras däremot av synd i form av otillåtna sexuella relationer, mord och avgudadyrkan. Furstenberg pekar på att helgedomens helighet utgör den huvudsakliga orsaken till Bibelns renhetsföreskrifter, men att detta inte innebär, som tidigare påståtts, att judar under andra templets judendom sökte utöka ”renhetsområdet” utanför templet. Att renhetsföreskrifter tog sig in i den judiska vardagen var snarare en följd av en utarbetad bibeltolkning och judisk lagobservans, menar Furstenberg, och att renhet blev ett mål i sig.

Vidare lyfter Furstenberg en viktig utveckling inom renhetsideologin, som började redan under Esra och Nehemjas tid, i form av förtinglingandet av moralisk orenhet. Fundamentalt för denna utveckling var de nya idéerna om icke-judars orenhet och avgudars orenhet. Dessa idéer återfinns inte i Pentateuken, men var betydande för den allt större roll som renhet och orenhet fick under andra templets judendom, och för utsuddandet av Bibelns tydliga distinktion mellan rituell och moralisk orenhet – en företeelse som är tydlig i såväl Qumranlitteraturen som Nya testamentet.

Bokens andra del inleds med ett kapitel om fariséerna. Som tidigare nämnts fokuserar Furstenberg på fariséernas förhållande till renhet som ett sätt att positionera gruppen i relation till andra judiska grupper under andra templets judendom. Efter gedigna analyser av synoptikernas och saduccéernas kritik mot fariséernas renhetspraktiker konstaterar Furstenberg att fariséernas syn på renhet inte var representativ för hela

den judiska befolkningen, utan att den var unik på två olika sätt: 1) de såg på det egna jaget, och den egna kroppen, som den ultimata arenan för renhet och orenhet – inte templet, och 2) de var, till skillnad från till exempel Qumransekten, inte lika måna om att separera det rena från det orena, vare sig det gällde mat eller kärll, för att underlätta ett liv i renhet i en oren miljö.

Furstenberg går sedan vidare till gruppen av judar som kallas för *am ha-aretz* i rabbinisk litteratur. I detta kapitel argumenterar Furstenberg för att de tidigaste rabbiniska lagarna gällande *am ha-aretz* representerar en fariséisk politik som är rotad i andra templets prevalenta idé om "outsider-impurity." Genom att jämföra Gemenskapsregeln från Qumran med m. Hag. 2:6 konstaterar Furstenberg att tydliga gruppstillhörigheter (vare sig det rör sig om tillhörighet till Qumransekten, fariséerna, saducéerna, "purity associates" eller *am ha-aretz*) var centrala för att kunna bibehålla den egna renhetsstatusen, och båda källorna menar att ingen renhetsritual fungerar utan en tydlig gruppstillhörighet. Inom Qumransekten ansågs alla utomstående vara orena och det gjordes heller ingen skillnad mellan graden av orenhet hos judar utanför sekten och graden av orenhet hos icke-judar. Fariséerna hade inte samma binära syn på "outsider-impurity" och var mer försiktiga med att likna *am ha-aretz* med icke-judar.

Bokens sista del inleds med ett citat från Rabbi Natronai bar Hilai (ca 850 e.v.t): "Thus the rabbis taught: from the day that the Temple was destroyed there is no purity or impurity." Furstenberg argumenterar dock emot detta och menar i stället att, till skillnad från offerlagarna, fortsatte flera judiska grupper, såväl Qumransekten som fariséer och "purity associates", att hålla renhetsföreskrifterna efter templets fall. Genom en analys av "purity associates" som de beskrivs i Mishnah och Tosefta, samt genom en jämförelse mellan dessa och grekisk-romerska frivilliga sammanslutningar ("voluntary associations"), drar Furstenberg slutsatsen att hållandet av renhetsföreskrifterna förändrades från att vara en social och ideologisk markör och identitet, till att handla om profession och personliga val. Slutligen, menar Furstenberg, kom renhets-

föreskrifterna endast att hållas sporadiskt. Hållandet av renhetslagar slutade att påverka det dagliga livet och dess sociala interaktioner, och kom i stället att riktas mot synagogorna som ett uttryck för synagogans tempel-liknande helighet, skriver Furstenberg.

Genomgående i bokens alla delar inleder Furstenberg genom att presentera tidigare forskning, för att sedan ta avstamp mot denna forskning i argumentationen. Furstenberg framstår därmed som djupt förankrad i forskningsfältet, vilket också blir tydligt av hans analyser och hantering av olika källtexter. Trots att en komparativ metod kan vara svårhanterad, särskilt när det gäller källmaterial från olika tidsperioder, lyckas Furstenberg navigera både sig själv och sina egna argument, såväl som läsaren, genom andra templets snåriga sociala historia. Boken ger inte bara läsaren en djupare insikt i fariséernas säregenhet, utan bidrar även till förståelsen av renhet och orenhet som djupt socialt och politiskt förankrade koncept. Det blir tydligt att ingen rekonstruktion av andra templets judendom kan bli fullständig utan att ta rollen som renhet spelade på allvar. *Purity and Identity in Ancient Judaism* är en bok mättad med information, vilket gör den till en användbar resurs för vidare forskning inom såväl judaistik som exegetik.

Fanny Granhagen Gottfridsson, Lunds universitet

ISAAC W. OLIVER

Luke's Jewish Eschatology: The National Restoration of Israel in Luke-Acts

Oxford University Press, 2021, inbunden, xix + 279 sidor,

SEK 1173, ISBN: 9780197530580

Denna välskrivna bok utgår ifrån lärjungarnas fråga till den uppståndne Jesus: ”Herre, är tiden nu inne då du skall återupprätta Israel som kungarrike?” (Apg 1:6, Bibel 2000). Isaac Oliver undersöker vilken plats Israel som folk och rike har i Guds framtidsplaner enligt Lukas. Oliver läser Lukasevangeliet och Apostlagärningarna som judiska verk skrivna efter templets fall, texter som då representerar en form av judendom som inte är snävt etnocentrisk utan utlovar frälsning även för hedna-folken. Oliver följer det spår vidare som han anlade i *Torah Praxis after*